

ÖZMEN, M. (2010), "Hatay-Erzin Başlamış Köyünden Bilmeceler", *Türk Dili Üzerine Makaleler*, Ankara: Akçağ, 555-565.

HATAY-ERZİN BAŞLAMİŞ KÖYÜNDEN BİLMECELER*

Bilmeceler, gerek tarihî gerekse çağdaş Türk toplulukları arasında bilmece, tapmaca, tabzuğ, cumbak, metel, matal vb. (Şükrü Elçin, Türk Bilmeceleri, M.E.B. Devlet Kitapları, 1000 Temel Eser: 43, İstanbul 1970, s. III-XII) adlarla yer alan sözlü halk edebiyatı ürünleridir. İletişim çağının her türlü imkânlarının kullanıldığı günümüz dünyasında, bilmeceler de yüzlerce yıldan beri oluşmuş diğer sözlü halk edebiyatı ürünleri gibi, süratle unutulmaya başlamış ve yok olma sürecine girmiştir. Bu alanda bugüne kadar çok değerli çalışmalar yapılmakla birlikte, gerek malzeme zenginliği gerekse Türk dünyasının genişliği dolayısıyla bu malzemelerin tümünün değerlendirildiğini söylemek mümkün değildir. Bunu, yapmış olduğumuz bu küçük derleme çalışması bile açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bunun için belki de son bir gayretle yeni derlemeler yapmak, bu alanda imkân ve bilgisi olan herkesin ödevi olmalıdır.

Aşağıda verdiğimiz 68 bilmece, 1960'lı yıllarda, Hatay-Erzin Başlamış Köyünden derlendi. O yıllarda, "metel" adıyla, özellikle çocuklar arasında yaygın olarak söylenen bu bilmecelerin büyük bir kısmı, bugün unutulmuş durumdadır.

I. Genel Değerlendirme

Derlediğimiz 68 bilmeceyi, Şükrü Elçin'in Türk Bilmeceleri (age.) ile İlhan Başgöz'ün Türk Bilmeceleri I-II (İlhan Başgöz, Türk Bilmeceleri I-II, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1470/1471, Ankara 93) adlı eserleriyle karşılaştırdığımızda, bu bilmeceleri; 1. İlhan Başgöz'de bulunmayanlar, 2. Şükrü Elçin'de bulunmayanlar, 3. Hem İlhan Başgöz'de hem Şükrü Elçin'de bulunmayanlar, 4. Şükrü Elçin veya İlhan Başgöz'ün eserlerinde, aynen veya az çok benzeri bulunanlar diye öbeklendirebiliriz.

* İçel Kültürü, Yıl:9, Sayı: 39, Mayıs 1995, 8-11. s.

Buna göre, 68 bilmecenin 46'sı (1, 3, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 19, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 37, 40, 41, 42, 45, 47, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 65, 68) Şükrü Elçin'in Türk neceleri'nde; 26'sı (3, 8, 11, 13, 17, 23, 24, 26, 28, 32, 33, 35, 36, 40, 45, 52, 53, 54, 56, 58, 59, 61, 62, 63, 64) İlhan Başgöz'ün Türk Bilmeceleri I-nde; 23'ü (3, 8, 11, 13, 17, 23, 24, 26, 28, 33, 35, 40, 45, 47, 52, 53, 54, 58, 59, 61, 62, 63) hem İlhan Başgöz'ün hem de Şükrü Elçin'in eserler-inde bulunmamaktadır. Her iki eserde de bulunmayan 23 bilmecenin dışında ın 45 bilmece ise, İlhan Başgöz'ün veya Şükrü Elçin'in eserlerinde bul-u bilmecelere pek az, kısmen veya tamamen benzemektedir.

Bilmeceler incelediğinde, önemli bir bölümünün kırsal kesim ve köy ya-tısıyla, bir kısmının ise artık günlük hayatta kullanılmayan eşya ve aletler-ile ilgili olduğu görülmektedir: arı (1, 2), balta, ördek, kedi, kaplan (6), boy- (9), çıkırık (12), çınar kozalağı (13), çıtırgan (melengiç) (14), çiğdem (17), deri yayık (17), dikeç (19), duman, ocak, ateş (20), ekmek tahtası (21), nı (31), kamış (33), kaval (37), saban (54), semer (56), solucan (57), su ağı (58), tavuk (61), yılan (66) vb.

Bilmecelerde söz konusu edilen boy direği, ustun, mertek (8, 23, 62); aç yayı çeki (28), saban (54) ve ustura (63) gibi eşyaların ve aletlerin ük oranda; çıkırık (ip eğirmek için) (12), deri yayık (17), kağı (31) ve su ağı (58) gibi bazı eşya ve aletlerin ise kullanıstan tamamen kalktığı gö- nektedir.

Bazı bilmecelerde, sorulan bilmeceyi bilemeyen kişiyi küçük düşürücü, a alıcı veya tahkir edici mahiyette sözlere rastlanmakta ve bilmece "Bunu aeyen ..." veya "Ya bunu bilmeli/Ya bu gün ölmeli" şeklinde bitmektedir: cım salkım sazara /Bunu bilmeyen bozara (13); Eğridir efesi/Yeşildir esi/ Bunu bilmeyen eşek sıpası (24), Har har yaprağı /Haziret toprağı/Ya u bilmeli/Ya bugün ölmeli (39), Fin fırt/ Bunu bilmeyen bir it (59) vb.

II. Biçim Özellikleri

Bilmeceleri, dize sayısı, ölçü, kafiye ve içerik açısından incelediğimiz- büyük bir kısmının nazım özelliği taşıdığını görüyoruz.

Derlediğimiz 68 bilmeceyi, dizelerine göre tasnif ettiğimizde, 11 bilme- n tek, 41 bilmecenin iki, 5 bilmecenin üç, 11 bilmecenin de dört dizeden tuğunu görmekteyiz. Bilmeceleri, kafiye açısından incelediğimizde ise şu lde gruplandırabiliriz:

1. İki dizeli bilmecelerden 32'si aa (3, 4, 7, 9, 11,12, 13, 16, 17, 18, 19, 21, 23, 26, 29, 30, 32, 35, 36, 43, 44, 46, 49, 51, 52, 53, 59, 60, 62, 63, 65, 68), 4'ü redife dayalı olarak aa şeklindedir (5, 33, 34, 50). İki dizeden oluşan diğer beş bilmece ise xx şeklinde kafiyesizdir (14, 37, 56, 61, 67).
2. Üç dizeden oluşan beş bilmece aaa (41), xaa (55), aax (31), axa (8) (x'de redife dayalı ses benzeşmesi var) ve redife dayalı olarak aaa (20) şeklindedir.
3. Dört dizeli 11 bilmeceden 5'i aabb (1, 6, 39, 45, 58), 3'ü aaxa (2, 24, 25) ve diğer 3'ü ise aaxx şeklinde kafiyelidir (28, 40, 64) (40. bilmecenin 4. dizesiyle 64. bilmecenin 3. dizesi, birinci ve ikinci dizelere redifle bağlıdır).

Ölçü açısından bakıldığında, bilmecelerin büyük bir kısmının hece ölçüsü kalıplarına uyduğu görülür. Ölçülerin bir kısmı, klasik hece ölçüsü kalıplarına uymasa da dizelerin kendi aralarında hece sayısı bakımından uyumlu olduğu görülmektedir. Buna göre bilmeceleri hece ölçüsü bakımından şu şekilde gruplandırabiliriz:

1. İki dizeli bilmecelerin 6'sı (5, 16, 19, 21, 56, 65) ile dört dizeli bilmecelerin biri (26), dört;
2. İki dizeli bilmecelerin biri (68) ile dört dizeli bilmecelerin 3'ü (2, 6, 39) (39. bilmecenin ikinci dizesi kaynaşmaya bağlı olarak) beş;
3. Tek dizeli bilmecelerin 2'si (27, 57), iki dizeli bilmecelerin 7'si (4, 7, 13, 33, 46, 49, 51) ve dört dizeli bilmecelerin 2'si (1, 40) yedi;
4. Tek dizeli bilmecelerin 6'sı (15, 22, 38, 48, 54, 66) ile iki dizeli bilmecelerin 3'ü (23, 30, 36) sekiz;
5. İki dizeli bilmecelerin biri (12) dokuz;
6. İki dizeli bilmecelerin biri (26) on bir hecelidir. Diğer bilmecelerin birçoğunda ise, bilmecenin bütününde olmasa bile, bazı dizelerinde, tek tek veya iki dize arasında, hece ölçüsü kalıplarının bulunduğu görülmektedir.

III. Metin

METEL

1. biz biz idik biz idik
yetmiş iki kız ıdık (1)
dal dal olduk dağıldık
bir depeye yığıldık (arı) (2)
2. güccüçük guşlar
urumu gışlar
yeler çalışır
ele bağışlar (arı)
3. dört ayaklı
demir daşşaklı (asma kilitli sandık)
4. ileğene un goydum
ortasına gan goydum (ataş)
5. yasdı yatar
sivri sokar (ayakgabı)
6. dağda takılar
suda cipiler
arşın ayaklı
burma ıyıklı (palta-ördek-püsü-gaplañı)
7. yedi delikli tokmak
bunu bilmeyen ahmak (baş)
8. uy başım uy belim
dayanalım gardaşım (boy direği-usdun-mertek)
9. gapgara gartmış
gıl dibini örtmüş (buynuz)
10. güccük gazanıñın aşı datlı (goz)
11. benim bir oğlum var gan işer
ganı duvardan aşar (çaydannık)

12. garânikda gadı oturur
otuz iki yavru götürür (çıkırık)(3)
13. salkım salkım sazara
bunu bilmeyen bozara (çınar gozzağı)
14. yetiği göğ
hamı gırmızı (çıtırgan)
15. yer altında kürklü hoca (çiğdem/suvan)
16. fır fır uçar
apbâ sıçar (değirmen)
17. gırmızıya boyadım
anayıñ öñüne dayadım (deri yannık)
18. sarı gayada sandık asılı
çinde pendir basılı (deve daşsağı)
19. annı sakar
göğe bakar (dikeç)
20. gider gelmez
oturur kakmaz
yer doymaz (duman-ocak-ataş)
21. dört ayaklı
bir gulaklı (ekmek takdası)
22. alçacık damdan gar yağar (elek)
23. yatdığı yerden yayılır
eyeğileri sayılır (ev-usdun-mertekler)
24. eğridir efesi
yeşildir küpesi
bunu bilmeyen
eşşek sıpası (firik nohut)
25. ben giderim
gendi gider

- arkam sıra
tiñ tiñ eder (kölge)
26. Ol (4) nedir ki her dem her dem alalar
Ol nedir ki el değmedik yaralar (göñül)
27. çit demeden çalı geçer (güneş)
28. bir garişdan artıcak
başçağızı kerticek
anayıñ patacinıñ arasına
varır varır gelir (halaç tokmağı)(5)
29. garânikda gadı oturır
götünü küle batırır (ırbık)
30. adam yapar yapısını
kemik açar gapısını (işli köfde)
31. gağıl gağıl gaz gelir
gağıltısı tez gelir
ayağı nallı başı telli (gağmı)
32. ocağa yitdiñ mi tusar
çekdin mi küser (gayfa)
33. bir derede gırk atlı
gırkı da tiftik börklü (gamiş)
34. gel leyli git leyli
bir ayağıyñ üsdüne dur leyli (gapı)
35. ey hind aşı hind aşı
beyleriñ gözünüñ yaşı (garabiber)
36. allah yapar yapısını
demir açar gapısım (garpız)
37. metel metel meñgi çatal
dil öter damak dutar (kilit)
38. yük üsdünide gıllı yumak (püsü)

39. har har yaprağı
haziret toprağı
ya bunu biliñ (6)
ya bu gün ölüñ (7) (gına)
40. ey hırmandı hırmandı
gız gayaya tırmandı
bey oğlu gelmeyince
gız gayadan inmedi (kilit)
41. bir dereni öte yüzü beri
Yüzü pumpul ala geyik izi (kitap yaprağı-yazı)
42. sarp gayada gıvrım gıvrım bahar yuvası
(gulak)
43. yarım gaşık duvara yapışık (gulak)
44. gat gat döşşek bunu bilmeyen eşek (ilahane)
45. yeşil yaprak
cemile toprak
ya bunu bilmeli
ya bu gün ölmeli (ilahane)
46. bir güccücük ırçıcık
içi dolu turşucuk (leylim)
47. sarı gız saçından asılı (leylim)
48. yol üsdünde kitli sandık (mezer)
49. çalı başı çanaşık
içi dolu teneşik (nar)
50. çarşıdan aldım bir tene
aşdım bakdım biñ tene (nar)
51. yitdim gapı açıldı
hakık mercen saçıldı (nar)
52. atladım geçdim hendeği içinde bir tüfek gundağı
(ölü)

53. damdan daşşak sarkıtdı hacı omarıñ oğlunu gorkutdu
(baldırcan)
54. yer altında galdır guldur (saban)
55. ay gimi eğri
duz gimi acı
bunu bilmeyen guzlacı (sarımsak)
56. atdan üçe
itden eñgin (semer)(8)
57. yer altında yaş çıbık (solcan)
58. hey hinedi hinedi
dut başına dünedi
allah gendini var eyledi
boğazcığıñı dar eyledi (su gabağı)
59. fiñ fırt
bunu bilmeyen bir it (süpürge)
60. burdan vurdum gılıncı
halepden çıkdı bir ucu (şimşek)
61. gapıdan gapıya diñgil tos
gamer gızıñ dişi yok (tavık)
62. uzun uzar gider
çocukların düzer geder (usdun)
63. benim bir tosımun var
bir depede dolanı yayılır (usdura)(9)
64. çarşıdan alınmaz
mendile gonmaz
ondan datlı bir şey yok (uyku)
65. gece iner
gündüz biner (yatak)
66. yer altında yağlı gayış (yılan)

66. benim babamın bir sarığıvar
sarıım sararım bitmez (yol)
67. gündüz sılada
gece belada (yorgan)

IV. Notlar ve Sözlük

a. Notlar

1. Ağız özellikleri, mevcut imkânlar ölçüsünde verilmiştir.
2. Bilmeceler, cevaplarının edebi dildeki söyleniş biçimlerine göre sıraya konmuştur.
3. **çıkırık**: İp eğrilen çıkırık, 32 tahta perdeden oluşur.
4. **ol**: o. Kelime bu bilmeceye mahsustur, halk arasında kullanılmaz.
5. 18-20 cm uzunluğunda olup ucundaki topuzla hallaç yayının kirişi çekip bırakılmak suretiyle pamuk atılan ve özellikle kadın hallaçların kullandığı ağaçtan yapılmış âlet.
6. **bilin**: bilirsin
7. **ölün**: ölürsün
8. Semer, atın üzerindeyken attan yüksek, yerdeyken itten alçaktır.
9. Saç yülüyen ustura.

b. Sözlük

- anı** : Anı.
apbâ : Apak, bembeyaz.
artıcak : Artıkça, biraz fazla.
bilin : Bilirsin.
baldırcan : Patlıcan.
boy direği : Evin ortasına dikilen ve üstünden ustun geçen kalın direk.
cipile- : Yıkanırken "cip cip" diye su sesi çıkarmak.
çanaşık : Çanakçık, "çanaşık" şekli bu metne mahsustur. Kelime bu yörede, "çanakcık / çanacık" şeklinde kullanılır.
çıtırgan : Melengiç.
eyeği : Kaburga kemiği.
efesi eğri : "efeyi eğ-: Şapkayı veya başlığı öne eğerek efelenmek" deyiminden, şapkası, başlığı öne eğilmiş, efelenen.

- engin** : Alçak, yüksek olmayan.
- fırçı** : Fıçı.
- firik** : Taze, olgunlaşmak üzere olan meyve veya tahıl.
- gağıl gağıl** : Öten kazların çıkardığı sesi yansılar.
- gağıtı** : Gağıltı, kazların öterken çıkardığı ses.
- garânk** : Karanlık.
- gart-** : Dikleşmek, sertleşmek, sertleşerek dikleşmek.
- gimi** : Gibi.
- gozzak** : Kozalak.
- göğ** : Gök.
- guzlacı** : Kuzulayıcı, yavrulayıcı, (keçi, koyun ve inek) gebe, hamile.
- gücük** : Küçük.
- gücücük** : Küçücük.
- hakık** : Akik, yüzük taşı, mühür gibi şeyler yapmakta kullanılan, türlü renklerde, yarı saydam, parlak ve değerli bir taş.
- Haziret toprağı**: Kına Hicaz'dan geldiği ve toprağa benzediği için, "kutsal yer toprağı" anlamında kullanılmıştır.
- kerticek** : Kertikli, biraz kertikli, kertiklice.
- kitli** : Kilitli.
- leylim** : Limon.
- mercen** : Mercan, tropik ve ılık denizlerde yaşayan, su yüzünde geniş sıra kayalar oluşturan, mercanlar sınıfının örneği olan, kırmızı kalker iskeletli hayvanın iskeletinden elde edilen ve süs eşyaları yapımında kullanılan madde.
- mertek** : Bir ucu ustunun, diğer ucu evin yan duvarının üstüne gelecek şekilde dizilen, 6-7 cm çapında ve 2,5-3 metre uzunluğunda yuvarlak veya dört köşeli ağaç.
- metel** (< Ar. masal): Bilmece.
- ölün** : Ölürsün.
- öt-** : Geçmek (Günlük dilde kullanımdan düşen kelime, bazı arkaik kullanımlarda ve deyimlerde yaşamaklardır).
- palta** : Balta.
- pataç** : İki bacak arası, apış.
- pumpul** : Gelinciğe benzer bir kır çiçeği. Aslında "pampal" olup bu bilmeceye mahsus olmak üzere "pumpul" şeklinde kullanılmıştır.

- püsü** : Kedi, "püstük" şekli de kullanılır.
sakar : Alnında farklı renkte benek bulunan keçi, koyun veya sığır.
saazar- : Saz rengini almak.
takda : Tahta.
tene : Tane.
teneşik : Tanecik, "teneşik" şekli bu bilmeceye mahsustur. Yörede, "tenecik" şeklinde kullanılır.
tiñ tiñ : Peşi sıra yürüyüp gitmeyi yansılar.
tiñ tiñ et- : Peşi sıra "tin tin" ederek gitmek.
tus- : Yüz ekşiterek somurtmak; daha çok ekşimek suretiyle (hamur vb) şişmek, kabarmak.
usdun : Evin, üçgen tepesi gibi karşılıklı olarak yükseltilmiş ki duvarı üzerine boydan boya uzatılan ve üstüne merteklerin çatıya gelen kısımları çakılan düz, uzun, kalın ağaç.
uy : Korku, acı ve acıma bildiren ünlem.
Urum : Rum.
üce : Yüce, yüksek.
yanık : Yayık.
yadsı : Yassı.
yel- : Aceleyle telaşla koşturmak.
yet- : (Meyve) olgunlaşmak.
yetik : (Meyve) olgunlaşmış olma.
yit- : İtmek.